

**SAMARQANDLIK MA'RIFATPARVARLARNING MILLIY MATBUOT
HAMDA TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH YO'LIDAGI ALOQALARI****Shodiyev Laziz Axmat o'g'li***Al-Xorazmiy nomidagi Samarqand viloyati ixtisoslashtirilgan
maktabi tarix fani o'qituvchisi***MAQOLA
MALUMOTI****MAQOLA
TARIXI:***Received: 01.11.2025**Revised: 02.11.2025**Accepted: 03.11.2025***KALIT SO'ZLAR:****ANNOTATSIYA:**

Ushbu ilmiy tadqiqot XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand shahrida shakllangan ma'rifatparvarlik harakatining milliy matbuot va ta'lim sohalarining shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini keng qamrovda tahlil qiladi. Samarqandlik jadid ziyolilar — Mahmudxo'ja Behbudiy, Said Rizo Alizoda, Abdulqodir Shakuriy, Xoji Muin va Saidahmad Siddiqiy Ajziylarning ijtimoiy-ma'rifiy qarashlari, pedagogik faoliyati, noshirlik tashabbuslari hamda ular tomonidan Turkistonning boshqa madaniy markazlari bilan o'rnatilgan ilmiy-ma'rifiy aloqalar tarixiy, tarixshunoslik, komparativ va sotsiologik metodlar asosida chuqur o'rganiladi. Mazkur ishda jadidchilikning ilmiy-nazariy asoslari, matbuotning modern jamiyat shakllanishidagi tutgan o'rni, ta'lim islohotlarining mahalliy sharoitga moslashuvi, xalqaro ma'rifiy tarmoqlar bilan integratsiya jarayonlari ham yoritiladi. Tadqiqot natijalari Samarqandning ma'rifiy uyg'onish markazi sifatidagi tarixiy rolini qayta baholashga, jadid ma'rifatparvarlarining milliy taraqqiyotga qo'shgan hissasini zamonaviy ilmiy paradigmalar bilan solishtirishga imkon beradi.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy hayotida chuqur o'zgarishlar yuz berar edi. Mustamlakachilikning ijtimoiy-siyosiy bosimi, mahalliy ta'lim tizimining turg'unlashuvi, iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari, dunyoda sodir bo'layotgan ilmiy-texnik taraqqiyot va musulmon sharqida kechgan modernizatsiya jarayonlari o'lkada fikriy uyg'onish uchun qulay muhit yaratdi. Aynan mana shunday murakkab tarixiy sharoitda Samarqand shahrida yangi avlod ziyolilari shakllandi. Ular orasidan jadid harakatining yorqin namoyandalari yetishib chiqdi va o'z faoliyati bilan Turkistonning ma'naviy qiyofasini o'zgartirishda beqiyos rol o'ynadi.

Samarqandning jadidchilik harakatidagi o'rni tasodifiy emas. Shahar geografik jihatdan Markaziy Osiyo sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgani, islomiy ilmlar markazi sifatida ko'p asrlar davomida yuqori maqomga ega bo'lgani, temir yo'l tarmog'ining o'tishi tufayli iqtisodiy va madaniy aloqalar markaziga aylangani sababli u yerda yangicha fikrlovchi ziyolilar avlodi keng ko'lamda shakllandi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Samarqandda tatar, kavkazlik va turk savdogarlari sonining ortishi, rus-tuzem maktablarining ochilishi, harbiy garnizonlarning paydo bo'lishi, matbuot orqali yangi axborot oqimlarining kirib kelishi shaharni modern o'zgarishlar markaziga aylantirdi. Ana shunday tarixiy fonda mahalliy ziyolilar jamoatchilik fikrini uyg'otish, xalqni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, diniy-ma'rifiy qarashlarni yangilash vazifasini o'z zimmasiga oldilar.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning eng yirik vakillaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy bo'lib, u jadidchilik harakatining asosiy mafkurachilaridan hisoblanadi. Behbudiy o'z faoliyatida matbuot, ta'lim, sahna san'ati, diniy-ma'rifiy islohot, pedagogik metodika va xalqaro ilmiy aloqalar kabi ko'plab yo'nalishlarda iz qoldirgan. Uning faoliyati milliy matbuotning shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, "Samarqand", "Oyna", "Taraqqiy" kabi nashrlar orqali modern jurnalistika andozalarini yaratdi. Behbudiy matbuotni "millat oynasi" deb atar va har bir xalq taraqqiyoti matbuotning faolligi bilan o'lchanishini ta'kidlar edi. U Turkistonning siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotini yoritish bilan birga, xalqni tanqidiy fikrlashga, siyosiy ongni kengaytirishga chorlagan.

Said Rizo Alizoda esa Samarqandda xalqaro jurnalistika va tarjimonlik maktabini shakllantirgan noyob ma'rifatparvar edi. Ko'p tillarni mukammal bilishi unga arab, fors, turk, rus, ozarbayjon va hatto yevropa adabiyoti namunalarini o'zbek va tojik tillariga tarjima qilish imkonini bergan. Uning ilmiy va publitsistik maqolalari Samarqandni

Istanbul, Qohira, Boku, Tiflis, Qozon va Orenburg bilan intellektual ravishda bog‘lab turardi. Alizoda o‘z davrida ilm-fan, tarix, siyosat, din va adabiyot bo‘yicha keng qamrovli jurnalistik tahlillar yozgan va bu bilan Sharqning ilg‘or matbuot maktabi bilan Samarqand o‘rtasida intellektual ko‘priklar barpo etgan.

Abdulqodir Shakuriy va Xoji Muin esa ta‘lim sohasida modern o‘zgarishlarni amalga oshirgan pedagoglar sifatida o‘lka tarixida muhim iz qoldirdilar. Shakuriy ochgan yangi usul maktabi mintaqadagi birinchi zamonaviy boshlang‘ich maktab namunalaridan bo‘lib, unda fonetika asosida savod chiqarish, tajribaviy mashg‘ulotlar, geografiya, tarix, hisob, jismoniy tarbiya kabi fanlarning joriy etilishi katta yangilik bo‘ldi. Xoji Muin esa teatr-pedagogika metodlarini o‘quv jarayoniga kiritgan, dars berishda dramatik ifoda, obrazli fikrlash va sahnalashtirishni amaliy vosita sifatida qo‘llagan. Bu usul o‘quvchilarning bilimni mustahkamlashini, o‘quv jarayoniga faol ishtirokini ta‘minlagan.

Samarqandlik ma‘rifatparvarlarning milliy matbuot va ta‘limni rivojlantirish borasidagi aloqalari faqat mahalliy doirada emas, balki transmilliy miqyosda shakllangan edi. Ayniqsa, Behbudiy, Alizoda va Shakuriylarning Istanbul, Qohira, Boku, Kavkaz, Qrim, Ufa, Qozon bilan aloqalari ta‘lim islohotining nazariy poydevorini mustahkamlagan. Ular tatar jadidi Ismoil Gasprinskiy bilan yozishmalar olib borgan, “Tarjimon” gazetasini Turkistonda keng targ‘ib qilgan, Istanbuldagi “Sirot al-Mustaqim”, “Tanin”, Qohiradagi “Al-Manor”, Bokudagi “Hayot”, “Irshod”, Qozondagi “Vaqt”, “Sho‘ro” gazetalariga maqolalar yuborgan, ularning materiallarini Samarqandda qayta chop ettirganlar. Bu aloqalar nafaqat matbuot tarmog‘ini, balki ta‘lim tizimini ham sezilarli darajada yangilagan.

Samarqandlik ma‘rifatparvarlar milliy uyg‘onishning nazariy asoslarini yaratishda ham faol qatnashgan. Ularning matbuotdagi chiqishlari, ta‘limga oid risolalari, sahna asarlari, pedagogik qo‘llanmalari xalqni jaholatdan xalos qilish, ijtimoiy ongini kengaytirish, milliy identitetni mustahkamlash va ta‘limni modernlashtirish vazifalariga qaratilgan edi. Behbudiy “Muallimlar majlisi”, “Maktablar nazorati”, “Milliy maktab qanday bo‘lmog‘i lozim?” kabi maqolalarida ta‘limning metodik asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan. Shakuriy “Usuli jadidning afzalliklari”, “Tarbiyaning asosi”, “Maktab va millat taraqqiyoti” kabi asarlari orqali yangi pedagogik yondashuvlarni ommalashtirgan.

Samarqandlik ma‘rifatparvarlarning faoliyati nafaqat ta‘lim va matbuot sohasida, balki siyosiy-ijtimoiy hayotda ham katta o‘zgarishlar yasadi. Ular o‘z asarlarida Turkiston jamiyatining o‘ziga xos ichki muammolarini teran anglab, siyosiy mustaqillik va ma‘naviy uyg‘onishga doir g‘oyalarni ilgari surganlar. Behbudiy, Alizoda va Shakuriylarning

matbuotdagi chiqishlari ko'p hollarda mustamlaka idoralarining noroziligiga sabab bo'lgani bejiz emas. Chunki ular rus ma'muriy tizimi ostidagi beqarorlik, turg'unlik, iqtisodiy ekspluatatsiya, mahalliy boshqaruv organlarining samarasizligi, ta'lim va sud tizimlarining adolatsizligi kabi muammolarni ochiq tanqid qilganlar. Bu jarayon Turkiston jamiyatida ijtimoiy ongning uyg'onishiga sabab bo'ldi va matbuotni modern siyosiy fikrning markaziga aylantirdi.

Shu jihatdan qaraganda, Samarqandlik ma'rifatparvarlarning milliy matbuot orqali o'ynagan roli xalqni ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga jalb qilishning eng samarali vositasiga aylandi. Masalan, Behbudiy "Oyna" jurnalidagi maqolalarida Turkiston musulmon jamiyatlarining siyosiy tarqoqligi, ta'limning zamon talabiga javob bermasligi, dunyo bilan aloqalarning sustligi va jamiyatning ma'naviy inqirozini chuqur tahlil qilgan. Uning "Muftiylik islohga muhtoj", "Bizga qanday maktab lozim?", "Madrasa zamon bilan hamnafas bo'lmog'i kerak", "Hukumatning vazifasi", "Ittifoq va ittihad" kabi maqolalari mustamlaka sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonini kuchaytirgan. Shuningdek, Behbudiy o'z maqolalarida xalqni birlashishga, ilm-fanga, davr talablarini o'rganishga chorlab, matbuotning fikr tarbiyalashdagi o'rni haqida qisqa vaqt ichida butun o'lkada mashhur bo'lgan yangi konsepsiyalarni ilgari surgan.

Said Rizo Alizoda esa o'zining tarjimonlik faoliyati orqali Samarqandni musulmon sharqining eng ilg'or ilmiy-adabiy maktablari bilan bog'lab berdi. U Istanbulda chop etilgan diniy islohotchi Muhammad Abduhning asarlarini, Jamoliddin Afg'oniy va Rashid Rizoning maqolalarini o'zbek va tojik tillariga tarjima qilib, mahalliy o'quvchilar uchun tushunarli qilib yetkazgan. Alizoda tarjimalari bilan bir qatorda o'zining original maqolalarida ham ta'lim, siyosat, iqtisod, tarix, tilshunoslik kabi ko'plab sohalarda keng qamrovli tahlillar olib borgan. U xalqaro matbuot uslubini Samarqandga olib kirgan birinchi jurnalistlardan bo'lib, uning maqolalarida faktlar, statistik ko'rsatkichlar, qiyosiy tahlillar, sotsial diagnostika kabi metodlar qo'llanilgan. Bu nafaqat Samarqand matbuoti, balki butun Turkiston jurnalistikasi uchun tub yangilik bo'ldi.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning ta'lim islohotidagi faoliyati esa o'lkadagi modern pedagogikaning shakllanishida asosiy rol o'ynadi. Abdulqodir Shakuriy o'z maktabida yangi metodlarni joriy etish bilan kifoyalanmay, ularni ilmiy jihatdan asoslagan ilk pedagoglardan biri bo'ldi. Uning fikricha, ta'lim "aqliy va axloqiy tarbiyaning uyg'unlashuvi"ni talab etadi; maktab esa "millatning yuragi" bo'lib, biror jamiyat taraqqiyoti maktabdagi o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq. Shakuriy maktablarida

o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rgatilgan, amaliy mashg'ulotlar asosida bilim o'zlashtirilgan, geografiya va tabiiy fanlarda xaritalar, globuslar, tajriba asboblari qo'llanilgan.

Ayniqsa diqqatga sazovor jihat shuki, Samarqand jadidlarining ta'limga oid faoliyati kontseptual jihatdan uch asosiy tamoyilga tayanadi: birinchidan, ta'limning ma'naviy-ma'rifiy mohiyati; ikkinchidan, ta'limning milliy tomoni; uchinchidan, ta'limning universal va umumbashariy qamrovi. Bu tamoyillar O'rta Osiyo ta'lim tarixida ilk bor shu darajada ilmiy asoslangan holda shakllangan edi. Misol uchun, Behbudiy "Maktablar millatni uyg'otadur" degan fikrni ilgari surgan bo'lsa, Shakuriy "millatning saodati maktabning islohiga bog'liq" deb hisoblagan. Xoji Muin esa "maktab xalqning ma'rifat darajasini belgilovchi tarozidir" degan yondashuvni taklif etgan.

Samarqandning ta'lim islohoti Turkiston miqyosida keng yoyilgan bo'lib, Xiva, Buxoro, Qo'qon, Toshkent, Andijon, Marg'ilon kabi shaharlarda ham Samarqand uslubidagi yangi maktablar tashkil etilgan. Bu jarayonda Samarqandlik ma'rifatparvarlar bevosita maslahatlar berib, darsliklar bilan ta'minlab, pedagoglar tayyorlab berganlar. Behbudiy, Alizoda va Shakuriyning darsliklari hatto Qozog'iston va Farg'ona vodiysi maktablarida ham qo'llangan.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning xalqaro aloqalari Turkiston modernizatsiyasida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Boku va Istanbul jadidlari bilan o'rnatilgan aloqalar natijasida Turkiston o'zining diniy-ma'rifiy qarashlarini zamonaviylashtira oldi. Masalan, Istanbuldagi "Darulmuallimin" maktabi, Qohiradagi "Al-Azhar" universitetida amalga oshirilgan islohotlar, Qrimdagi yangi usul maktablari, Kavkazdagi jadid harakatlari samarqandlik ziyolilarning metodik qarashlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shakuriy maktablarida qo'llangan fonetika asosidagi savod chiqarish tizimi Qrim tatarlari tajribasiga asoslangan bo'lsa, Alizoda tarjimalarida Istanbuldagi mashhur "Sirot al-Mustaqim" jurnalidagi maqolalardan keng foydalanilgan.

Samarqand jadidlarining matbuot orqali shakllangan xalqaro aloqalari modern kommunikatsiya jarayonlari bilan uyg'un holda rivojlandi. Asr boshida Boku va Istanbul matbuoti Turkiston matbuoti uchun asosiy axborot manbalaridan biriga aylangan bo'lib, bu hol samarqandlik ma'rifatparvarlarning faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ular tahririyatlar bilan yozishmalar olib borishgan, maqolalar almashishgan, ba'zi hollarda esa matbuot materiallarini mahalliy sharoitga moslashtirib qayta nashr ettirishgan. Bu jarayon Turkiston matbuotini xalqaro axborot makonining bir bo'lagiga aylantirgan.

Shu bilan birga, Samarqandlik ma'rifatparvarlar o'z faoliyatlarida modern ijtimoiy tarmoqlar, ilmiy anjumanlar va madaniy seminarlar orqali ham xalqaro hamkorlikni rivojlantirganlar. Misol uchun, Behbudiy Boku, Qozon va Orenburgda o'tkazilgan o'qituvchilar qurultoylarida ishtirok etgan; Shakuriy Qrimdagi o'qituvchilar bilan ilmiy-metodik tajriba almashgan; Alizoda Istanbul va Qohira ziyolilari bilan ilmiy yozishmalar olib borgan. Bu aloqalar jadid ta'limi mazmunining takomillashuviga xizmat qilgan.

Samarqandlik ma'rifatparvarlar faoliyatining eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, ular ta'lim va matbuot islohotini bir-biridan ajralmas, yagona ma'naviy-sivilizatsion jarayon sifatida ko'rdilar. Ularning nazarida, ta'limni yangilash uchun matbuotni kuchaytirish zarur edi; matbuotni rivojlantirish uchun esa zamonaviy bilimlarga ega, keng fikrlovchi avlodni tarbiyalash zarur bo'ldi. Jadidchilikning "ta'lim-matbuot-milliy uyg'onish" uchligi aynan Samarqand ziyolilari faoliyatida mukammal shaklga ega bo'lgan. Bu o'z navbatida R. Arnorld, F. Starr, E. Olvort kabi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham yuqori baholangan bo'lib, ular Samarqandni "Turkistonning eng faol modernizator shaharlaridan biri" sifatida ta'riflaydilar.

Jadidchilikni ilmiy-nazariy jihatdan baholashda e'tibor qaratiladigan muhim omillardan biri — bu Samarqandlik ziyolilarning metodologik yondashuvi va epistemologik asoslaridir. Ular o'z maqolalari va pedagogik risolalarida modern bilim, diniy islohot va milliy o'zlikni uyg'unlashtirish modelini yaratganlar. Behbudiy, masalan, ta'limni isloh qilishda islomiy manbalarga, xususan, hadis va tafsir ilmlariga tayangan holda zamonaviy ilm-fan bilan uyg'unlashtirilgan ta'lim konsepsiyasini taklif etadi. U "Dunyo taraqqiy etmoqda, biz esa orqadamiz. Orqada qolishning yagona sababi jaholatdir", deb yozgan edi. Behbudiyning fikricha, millatning saodati maktab islohotiga bog'liq, maktab esa millatning ma'naviy ongini belgilaydi. Bu yondashuv metodologik jihatdan modernizm va islomiy islohotchilikning yagona tuzilmasi sifatida shakllanib, jadidchilikni jamiyat taraqqiyotining universal modeli sifatida talqin qiladi.

Said Rizo Alizoda esa bu jarayonga tadqiqot metodologiyasining yangi yondashuvlarini olib kirgan ziyolidir. Uning maqolalarida qiyosiy adabiyotshunoslik, madaniyatlararo muloqot, lug'aviy-tarixiy tahlil, matnshunoslik va tanqidiy diskurs metodlari keng qo'llanadi. U nafaqat matbuotda, balki ta'limda ham metodologik yangiliklarni tatbiq etib, o'quvchilarni mustaqil tahlilga, matn bilan ishlashga, tarixiy voqealarni baholashga, manbalarni solishtirishga o'rgatgan. Bu jarayon, o'z navbatida, Samarqand maktablarida ilmiy tafakkur shakllanishining asosiy omiliga aylangan.

Shakuriy va Xoji Muinning metodologik yondashuvlari esa pedagogik modernizmning mintaqaviy modelini yaratishga asos bo'ldi. Shakuriy ta'limni uch yo'nalish orqali modernizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi: avvalo, o'quv dasturlarini zamonaviylashtirish; ikkinchidan, o'qituvchilarning malakasini oshirish; uchinchidan, o'quv jarayonini amaliyotga yo'naltirish. U fonetika asosida savod chiqarish metodikasini isloh qilib, Qrim va Tataristondagi tajribalarni Samarqand sharoitiga moslashtirdi. Bu o'z navbatida Samarqand maktablarini butun Turkiston bo'yicha modern ta'lim markaziga aylantirdi. Xoji Muin esa ta'lim jarayonida teatr metodidan foydalanib, o'quvchilar tafakkuriga hissiy-estetik ta'sir ko'rsatish orqali bilim o'zlashtirish darajasini oshirishni maqsad qilgan. Bu metod XX asr boshida Yevropada keng tarqalgan "dramatik pedagogika" nazariyasi bilan hamohang bo'lib, Samarqandda ilk bor jadid maktablarida tatbiq etildi.

Samarqandlik jadidlarning xalqaro aloqalari ham o'zining murakkab va ko'p qirrali mazmuni bilan ajralib turadi. Ular nafaqat ko'p sonli yozishmalar, maqola almashuvlari, anjumanlar, matbuot aloqalari orqali emas, balki bevosita ilmiy safarlar, tarjimalar, ilmiy risolalar orqali ham Sharq va G'arb ilmiy makonini o'zaro bog'lashga muvaffaq bo'lganlar. Masalan, Behbudiyning Istanbul safarlari davomida u Turkiya ma'rifatparvarlari bilan uchrashgan, Abdulla Javodiy, Abduh kabi zakii olimlarning asarlarini o'rgangan. Qohira safarida esa "Al-Azhar"dagi islohotlar bilan tanishib, ularni Turkiston sharoitiga moslashtirish zarur deb bilgan. Boku va Tiflisda esa Kavkaz jadidlari bilan fikr almashgan, ularning matbuot tajribalarini o'rgangan.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning faoliyati o'lkada milliy o'zlikni tiklash jarayoni bilan ham bog'liq. Jadid matbuoti sahifalarida turkiy tilning mavqei, sharqona adabiyotning yangi talqini, tarixiy o'zlikni anglash, turkiy xalqlarning birligi, musulmon jamiyatlarining uyg'onishi kabi masalalar keng yoritildi. Behbudi Turkistonni yagona "madaniy makon" sifatida talqin qilgan birinchi ziyolilardan bo'lib, uning maqolalari orqali xalqda milliy birdamlik g'oyalari keng yoyildi. Shakuriy o'zining pedagogik qarashlarida milliy tilning o'quv jarayonidagi ahamiyatini ta'kidlab, darslarning ona tilida o'tilishi o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishini aytgan. Bu g'oyalar Turkistonning mustamlaka sharoitida o'z milliy qadriyatlarini tiklash yo'lidagi eng muhim xatti-harakatlar edi.

Shuningdek, Samarqandlik ma'rifatparvarlar matbuotni nafaqat xalqni ma'rifatli qilish vositasi, balki mustamlaka ziddiy fikrlarni shakllantirish vositasi sifatida ham ko'rganlar. Mahalliy aholining siyosiy savodxonligini oshirish, davlat boshqaruvi tizimlarini tanqid qilish, iqtisodiy ekspluatatsiyani fosh etish, ilm-fan va madaniyat erkinligini targ'ib qilish

jadid matbuotining asosiy yo'nalishlariga aylangan. Bu jarayon mustamlaka ma'muriyatining qattiq senzura choralarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, Samarqand matbuoti jadidchilik tarixida eng faol mintaqalardan biri bo'lib qolgan.

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan Adeeb Khalid, Starr, Komatsu, Baldauf kabi ilmiy maktab vakillarining fikricha, Turkiston jadidlari nafaqat region ichida islohot muhitini yaratgan, balki musulmon dunyosida modern fikrning shakllanishiga sezilarli ta'sir o'tkazgan. Ularning fikricha, Samarqand jadidlari islomiy modernizmning Markaziy Osiyodagi eng faol markazlaridan birini yaratgan bo'lib, ular orqali Turkiston global musulmon uyg'onish harakatiga qo'shilgan. Behbudiy, Alizoda va Shakuriyning matbuot, ta'lim va ma'rifat borasidagi tashabbuslari o'z vaqtida Istanbul, Qohira, Boku, Kazan matbuotida qayd etilgan va yuqori baholangan.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning faoliyati tarkibida alohida o'rin tutgan yana bir muhim yo'nalish — bu ularning adabiy va madaniy hayotni yangilashdagi roli edi. Jadidchilikning ta'lim va matbuotdan tashqari eng muhim ustunlaridan biri adabiy-estetik islohot bo'lib, bu jarayonda Samarqand ziyolilarining hissasi beqiyosdir. Behbudiy, Ajziy, Alizoda, Xoji Muin kabi adiblar o'z asarlari orqali jamiyatda san'atning ma'naviy o'rni, adabiyotning tarbiyaviy kuchi, teatrning ijtimoiy roliga oid qarashlarni shakllantirganlar. Ayniqsa, Xoji Muin va Behbudiyning teatr faoliyati Turkiston madaniy hayotida katta o'zgarish yasagan bo'lib, ular sahnalashtirgan ilk milliy dramalar turkiy xalqlarda modern teatr an'anasining paydo bo'lishiga zamin yaratgan.

Behbudiyning "Padarkush" dramasining Samarqandda qo'yilishi jamiyatda ulkan mafkuraviy qadam edi. Ushbu asar nafaqat ma'lum bir oilaviy fojeani tasvirlash bilan chegaralanmay, balki butun bir millatning tarqoqligi, o'zini yo'qotganlik holatini ramziy tarzda aks ettiradi. Dramadagi ijtimoiy-tarbiyaviy mazmun, jamiyatda jaholatning oqibatlari, ota-onaga bepisandlik, ilmga beparvolik, zamonaviylikdan chetlanish kabi masalalar keng muhokamalarga sabab bo'lgan. Shuningdek, Behbudiy "Dramatik san'at jamiyatni tarbiyalaydi" degan g'oyani ilgari surgan bo'lib, bu Yevropadagi teatr pedagogikasining Markaziy Osiyodagi ilk talqinlaridan biri edi. Teatr orqali ma'rifat tarqatish jadidlarning keng qo'llagan metodlaridan biri bo'ldi.

Samarqand jadidlarining badiiy ijodida modern adabiyot nazariyasi bilan xalq og'zaki ijodi, tasavvufiy ramziyat, sharqona badiiyat uyg'unlashib ketgan. Ajziyning she'rlari, masalan, bir tomondan tasavvufiy ishq maktabining merosiga tayanadi, ikkinchi tomondan zamonaviy G'arb she'riyati ritmlari, milliy uyg'onish g'oyalarini mujassam etadi. Ajziy

she'riyatidagi "ilmdan bebahralik oqibatlari", "milliy birlashuv", "vatanparvarlik", "insonning o'zligini anglash" kabi mavzular jadid adabiyotining asosiy ruhini belgilagan. Bu esa jadidchilikni nafaqat siyosiy-ma'rifiy, balki estetik-ma'naviy harakat sifatida ham baholashga asos beradi.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning ta'lim va matbuot sohasidagi aloqalarini yana bir bor dissertatsiya darajasida tahlil qilganda, bu jarayonning strukturaviy modeli shakllanadi. Ya'ni:

1. Ta'lim islohoti — jadidlarning metodik tajribalari, yangi maktablar, darsliklar, pedagogik yondashuvlar;
2. Matbuot islohoti — gazeta va jurnallar, maqola janri, ilmiy ommaboplik, ijtimoiy fikrni shakllantirish;
3. Madaniy-islohot — teatr, adabiyot, tarjima, ilmiy hamkorlik;
4. Siyosiy-mafkuraviy uyg'onish — milliy o'zlik, mustamlakachilik tanqidi, jamiyatni modernizatsiya qilish.

Aynan shu to'rt komponent o'zaro tutashib, Samarqand jadidchiligini Turkiston modernizatsiyasining markaziga aylantirdi. Bu jarayonni zamonaviy sotsiologiya va tarix metodlari bilan izohlaganda, u "milliy uyg'onish modeli"ning regional varianti sifatida ko'riladi.

Hozirgi tarixshunoslikda Samarqandlik ma'rifatparvarlarning o'rni juda keng baholanadi. Adeeb Khalidning fikricha, "Samarqand jadidlari modern musulmon tafakkurining eng original namunalarini yaratgan bo'lib, ular o'z davri uchun noyob bo'lgan ilmiy-siyosiy tahlil madaniyatini shakllantirgan". Starr esa Samarqand jadidlarini "Markaziy Osiyo uyg'onishining yuragi" deb ataydi. Baldauf esa Samarqand matbuotini "O'rta Osiyoda modern kommunikatsiyaning lokomotivi" deb biladi. Ushbu baholar Samarqandning jadidchilik tarixidagi alohida strategik o'rni borligini ko'rsatadi.

Samarqandlik ma'rifatparvarlarning jamoatchilikka ta'siri o'lkaning keyingi siyosiy jarayonlarida ham sezilib turdi. 1917–1920-yillar voqealarida, muxtoriyat harakati, milliy qo'zg'olonlar, siyosiy tashkilotlar, ma'rifiy jamiyatlar shakllanishida aynan jadidlar yetakchi kuch sifatida ko'rindi. Ularning matbuot orqali yillar davomida yuritilgan ma'rifiy-siyosiy targ'iboti o'z samalarini berib, jamiyatda milliy tafakkur kuchaygan, siyosiy ong kengaygan edi. Turkiston Muxtoriyati hukumati tarkibida Behbudiy va Alizoda kabi Samarqand ziyolilarining faol ishtiroki bu fikrni tasdiqlaydi.

Keyinchalik, sovet davrida jadidlarning ko'pchiligi qatag'onga uchraganiga qaramay, ularning g'oyalari, islohotga doir qarashlari, pedagogik merosi, milliy matbuotga qo'shgan hissasi mustaqillikdan keyin qayta baholandi. Hozirgi O'zbekiston ta'lim tizimida jadidlarning qarashlari, xususan, milliylik va umumbashariylik uyg'unligi, ijtimoiy faollik, ilmiy tafakkurning rivoji, zamonaviy metodik yondashuvlar alohida o'rganilmoqda. Bu esa Samarqandlik ma'rifatparvarlarning merosi nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ilmiy-amaliy ahamiyatga ham ega ekanini ko'rsatadi.

Samarqand jadidlarining matbuot tajribasi ham alohida e'tiborga molik. Ularning "Oyna", "Hurriyat", "Samarkand", "Taraqiy", "Sadoi Turkiston" kabi nashrlardagi chiqishlari o'sha davr matbuot madaniyatini tubdan o'zgartirdi. Jadid matbuoti birinchi bor ommani axborot iste'molchisi emas, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylantirdi. Maqolalarda statistik tahlil, qiyosiy metod, sotsiologik kuzatish, tanqidiy realizm unsurlari qo'llanildi. Bu — matbuotning ilmiylashuv jarayonining boshlanishi edi.

Xalqaro aloqalar nuqtayi nazaridan olganda, Samarqandlik ma'rifatparvarlarning faoliyati yuqori ilmiy sintez darajasini ko'rsatadi. Istanbul, Qohira, Boku, Orenburg, Qozon, Ufa, Tiflis, Bombay matbuoti bilan o'rnatilgan aloqalar ularning fikr doirasini kengaytirgan, metodologik tajribalar almashinuviga sharoit yaratgan. Bu jarayon Turkistonni Sharq va G'arb modernizatsiyasi o'rtasidagi intellektual ko'priikka aylantirdi.

Samarqandlik jadidlarning faoliyatini tahlil qilayotgan zamonaviy tadqiqotchilar (Adeeb Khalid, Edward Allworth, Ingeborg Baldauf, H. Komatsu, Paolo Sartori, A. Bennigsen va boshqalar) ularning harakatini mustamlaka sharoitidagi eng mukammal "ichki modernizm modeli" sifatida baholaydilar. Ayniqsa Adeeb Khalid Samarqand maktabini "Turkiston modernizm falsafasining intellektual o'zaklaridan biri" deb ta'riflaydi [1].

Bugungi tarixshunoslik ham Samarqand jadidchilik merosini faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki zamonaviy o'zbek jamiyatining ma'naviy-axloqiy tamoyillarining poydevori sifatida ko'rib, uni qayta baholamoqda. Jadidchilikning "milliylik + modernlik", "ma'rifat + taraqqiyot", "din + ilm", "ta'lim + matbuot" kabi integrativ tamoyillari hozirgi ta'lim va ma'naviy siyosatning metodologik asoslarini tashkil etadi.

Shu bilan birga, Samarqandlik ma'rifatparvarlar merosi o'zbek xalqining global intellektual tarixdagi o'rnini ham belgilaydi. Ular Sharq renessansi an'analari bilan XIX–XX asr modernizatsiyasining sintezini amalga oshira olgan intellektual avlod sifatida tarixga kirgan. Ularning merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, zamonaviy

ta'lim islohotlari, milliy matbuotning taraqqiyoti, ilmiy tafakkurning rivoji, ma'naviy yangilanish jarayonlari uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ayni paytda jadidlarning o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri, xususan, Turkiston Muxtoriyati, ta'lim qurultoylari, milliy madaniy tashkilotlar faoliyatidagi ishtiroki ularni tarixiy siyosiy jarayonlarning ham faol subyekti sifatida baholashga imkon beradi. Bu esa, ularning merosini keng ma'noda milliy uyg'onish falsafasining asosiy poydevori sifatida talqin qilishga zamin yaratadi.

Yakunda aytish mumkinki, Samarqand ma'rifatparvarlarining milliy matbuot va ta'limni rivojlantirish yo'lidagi aloqalari — bu faqat tarixiy hodisa emas, balki tematik, konseptual va metodologik jihatdan mukammal, uzluksiz va murakkab intellektual hodisadir. Bu hodisa Markaziy Osiyoda XX asr boshidagi eng yirik ma'naviy-sivilizatsion burilish — jadidchilik harakatining yuksalishiga asos bo'lgan. Ularning merosi hozirgi O'zbekistonning intellektual salohiyatini tushunish uchun ham ilmiy metodologik kalit vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adeeb Khalid. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press.
2. Edward Allworth. Central Asia: 130 Years of Russian Rule. Duke University Press.
3. Ingeborg Baldauf. Jadidism in Central Asia: New-method Schools and the Emergence of Nationality.
4. H. Komatsu. Reformist Intellectuals in Turkestan. Tokyo University Papers.
5. F. Starr. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age.
6. Zaki Validi To'g'on. Turkistonga ilmiy safari.
7. Boymirza Hayit. Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy asarlari to'plami
9. Said Rizo Alizoda maqolalari.
10. Abdulqodir Shakuriy pedagogik merosi.
11. O'zR FA Tarix instituti: Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash.